

WSTĘP

Kurpie są – obok Górali i Kaszubów – najbardziej rozpoznawalną, najbardziej wyrazistą grupą regionalną w naszym kraju. Przedmiotem pracy jest społeczność Kurpiowszczyzny, wśród której od blisko pięćdziesięciu lat¹ obserwuję wyraźny rozwój zachowań i postaw skierowanych na budowę terytorialnej i społecznej samoidentyfikacji. Motywacja tych działań opiera się na przekonaniu Kurpiów o wyjątkowości regionu (elementów fizjograficznych), a także świadomości odmiennej historii lokalnej, uznawanego systemu wartości, specyfiki tradycyjnej kultury w rozumieniu zajęć ludności, folkloru, gwary, sztuki.

Zakres merytoryczny pracy obejmuje różne wymiary tożsamości Kurpiów i jest skoncentrowany na współczesności (XX i XXI w.). Rozważania na ten temat wymagają jednak sięgnięcia głębiej, do najstarszych źródeł zastanych (historycznych, pisanych), w których pojawia się pojęcie/miano/nazwa „Kurpiów” (pierwsza połowa XVIII w.), co pozwoli przedstawić historyczne konteksty ich życia i kształtowania się poczucia odrębności.

Badanym obszarem jest Kurpiowszczyzna, lesista kraina, która leży na prawym brzegu Narwi, między rzekami Pisą i Skrodą na wschodzie a Orzycem na zachodzie. Rubieżą północną jest historyczna, piętnastowieczna granica Mazowska z państwem zakonu krzyżackiego, później Prus Książęcych, a jeszcze później Prus Wschodnich, obecnie zaś regionu południowych Mazur (to powiaty piski i szczycieński województwa warmińsko-mazurskiego). Mianem Kurpi określa się również mieszkańców niezbyt dalekiej Puszczy Białej. Ich losy kształtowały się jednak odrębnie i nie będą omówione w niniejszej pracy. Obszar ten można określić jako:

¹ Por. rozdział *Jak wrastałem w Kurpiowszczyznę*.

terytorium etnograficzne ukształtowane w toku długiego rozwoju, wykazujące pewną ilość wspólnych elementów kultury materialnej i niematerialnej, którego ludność posiada określone poczucie łączności i odrębności i w analogiczny sposób jest traktowana przez inne grupy sąsiedzkie².

Należy podkreślić, że Puszcza Zielona w systemie wartości Kurpiów jest szczególną „przestrzenią znaczącą”³. W największym uproszczeniu, puszcza dla Kurpiów to przestrzeń bliska, która „broni i żywi”. Broniła (w znaczeniu schronienia), bo umożliwiła osiedlenie się tu przodków dzisiejszych Kurpiów, którzy uciekali przed ciężarem pańszczyzny. Już od pierwszej wojny północnej (1708) chroniła przed najazdem Szwedów, a przez następne dwa stulecia przed Sasami, Prusakami i Rosjanami. Żywiła, bo oprócz bezpieczeństwa osadnicy znaleźli w lesie legalne źródło utrzymania: bartnictwo, prace w rzemiosłach leśnych, rozwijające się z czasem prymitywne rolnictwo, hodowlę czy różne inne zajęcia pozarolnicze (na przykład tkactwo, folusznictwo, furmaństwo). W tej właśnie przestrzeni powstała społeczna organizacja bartników, którzy sami siebie nazywali Puszczakami. Już Florian Znaniecki zauważał:

zespoły ludzkie, zwłaszcza zespoły tworzące grupy zorganizowane, zwykle mają w sferze swego zbiorowego doświadczenia i działania pewne wartości przestrzenne, które traktują jako swoją wspólną własność, nie w sensie czysto ekonomicznym, lecz w tym ogólniejszym znaczeniu, że nimi wspólnie „władają”, posługując się nimi dla wykonywania pewnych czynności zbiorowych lub upoważniających jednostki do posługiwania się nimi przy wykonywaniu pewnych czynności indywidualnych⁴.

Celem pracy jest analiza mechanizmu tworzenia się poczucia tożsamości regionalnej wśród Kurpiów, określenie sfer świadomości historycznej, tradycji kulturowych, elementów lokalnej fizjografii, które służą lub są wykorzystywane do kreowania poczucia lokalnej tożsamości. Powstawała ona w wyniku wieloletniej obserwacji uczestniczącej zmian na Kurpiowszczyźnie, poznawania literatury, analizy źródeł i rozmów z licznymi osobami (w tym również „ważnymi personami”, które mają głęboką wiedzę o lokalnych sprawach,

² Dobrowolski K., *Przyczynki do teorii przestrzeni społecznej. Sprawozdania z posiedzeń Komisji Oddziałów PAN w Krakowie*, t. 7, Kraków 1963, s. 221–222.

³ Por. Wódcz J., *Przestrzeń odniesienia – kilka propozycji metodologicznych*, [w:] tegoż, *Przestrzeń znacząca. Studia socjologiczne*, Katowice 1989, s. 263–279.

⁴ Znaniecki F., *Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1938, t. 18, z. 1, s. 89–119.

autorytet lub/i są opiniotwórcze)⁵ w regionie. Potwierdza to opinia Sławomira Pasikowskiego, że:

jeśli celem badacza jest zrozumienie spostrzeżeń, doświadczeń i postaw jakiegś względnie jednorodnej zbiorowości [a taką jest przecież Kurpiowszczyzna]* [...], to próba składająca się z kilkunastu jednostek może dostarczyć danych do osiągnięcia nasycenia kategorii teoretycznych. [...] Dużo wiarygodniejsze są bowiem dane pochodzące od kilku osób o wysokim poziomie kompetencji kulturowych dla danego obszaru, niż liczna próba osób pozostających na marginesie tego obszaru⁶.

Zgadzam się z tym całkowicie, bo uznaję, że opinie osób o wysokim poziomie kompetencji kulturowych są bardzo cenne.

Stawiam tu więc kilka hipotez badawczych:

– Kurpiów charakteryzuje silne poczucie odrębności wywodzące się z tradycji kulturowych (zajęcia, styl życia, prawo zwyczajowe) oraz świadomości zbiorowego udziału w ważnych dla regionu i ojczyzny wydarzeniach historycznych.

– Znaczące dla konstruowania poczucia lokalnej tożsamości elementy były formułowane „na zewnątrz”, a następnie adaptowane do własnego systemu kulturowego (analiza „dyskursu elitarnego” XVIII–XIX w.).

– W okresie międzywojennym Kurpiowszczyzna była obszarem, na którym ścierały się wpływy Polskiej Partii Socjalistycznej (na przykład organizacja „Strzelec”), Ligi Morskiej i Kolonialnej i (w większości) wpływy Narodowej Demokracji (ośrodek dyspozycyjny w Drodzowie, w tym Adam Chętnik) i Kościoła (kuria łomżyńska). Działania tych instytucji wzmocniły charakterystyczne dla Kurpiów poczucie ofiarności i postawy patriotyczne. Świadczą o tym działania ruchu oporu w okresie II wojny światowej i działalność zbrojnego podziemia w walce z „utrwalaniem władzy ludowej” do połowy lat 50. XX w.⁷

– W dobie PRL Kurpiowszczyzna była bezpieczną przestrzenią realizacji folkloryzmu; mam tu na myśli sytuacje, gdzie „opracowany, sterowany” folklor

* Wtrącenia w nawiasach kwadratowych tu i dalej – K. Braun. Wtrącenia w nawiasach okrągłych są oryginalne.

⁵ Por. aneks, spis wybranych osób, ekspertów lub autorytetów, które były moimi wielokrotnymi rozmówcami podczas badań nad Kurpiowszczyzną.

⁶ Pasikowski S., *Granice teoretycznego nasycenia*, „Rocznik Lubuski” 2015, t. 41, nr 1, s. 34–40.

⁷ Kijowski J., *Zarys dziejów Armii Krajowej w powiecie ostrołęckim*, „Zeszyty Naukowe OTN” 1992, t. 6, s. 49–66; tegoż, *Przedmowa*, [w:] K. Stefanowicz, *Rok 1944 w Puszczy Myszynieckiej. Wspomnienia*, Ostrołęka 1998, s. 17–32; Krajewski K., Łabuszewski T. (red.), *Powiat Ostrołęka w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych*, seria „Mazowsze i Podlasie w ogniu 1944–1956”, t. 3, Warszawa 2009; Stefanowicz K., „As”, *Rok 1944 w Puszczy Myszynieckiej. Wspomnienia*, Ostrołęka 1998.

miał być czymś zastępczym, ujściem dla lokalnej aktywności społecznej. Ale kurpiowski folkloryzm wsparty impulsami zewnętrznymi rozbudzał poczucie tożsamości regionalnej: zachodziła więc duża rozbieżność między intencjami władzy a efektem jej działań. PRL lansował idee folkloryzmu z potrzeb politycznych i propagandowych, a spowodował wytworzenie się wśród Kurpiów postaw tożsamościowych.

– W okresie III Rzeczypospolitej (ostatnie czterdzieści lat) z poczucia wewnętrznej potrzeby społeczności regionalnej Kurpiów, a także z powodów komercyjnych (agroturystyka, promocja) krystalizuje się nowa tożsamość generowana przez samorządy, organizacje społeczne, lokalne elity, instytucje kultury, Kościół. Działalność ta służy nabywaniu przez mieszkańców Kurpiowszczyzny „kompetencji kulturowych” i szeroko pojętej promocji regionu, swoistej tożsamości na sprzedaż.

Potwierdzeniu lub falsyfikowaniu powyższych hipotez służy analiza dyskursu elitarnego (XVIII–XIX w.) i dyskursu popularnego (XIX–XXI w.). Wymaga to sięgania po źródła zastane: literaturę⁸, materiały archiwalne, dokumentację z badań terenowych, rozmowy z ekspertami.

W trakcie moich badań w głównej mierze korzystałem ze źródeł zastanych: dla czasów najdawniejszych – osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych archiwaliów oraz ze studiów i opracowań dla poszczególnych zagadnień. Tak było

⁸ Wydawać by się mogło, że Kurpiowszczyzna ma niebywale bogatą literaturę. Kurpie jako mazowiecki, puszczański lud pojawili się w literaturze już w pierwszej ćwierci XIX w., po utracie niepodległości. Przedstawiani byli jako lud tajemniczy, nawet egzotycznego pochodzenia, wywodzący się od Jadźwingów, Tatarów czy potomków wołoskich górali. Osiedlali się od niepamiętnych czasów (w powszechnej opinii na pewno już w średniowieczu, za sprawą książąt mazowieckich), w niedostępnych, pełnych dzikiego zwierza puszczach i byli bartnikami, smolarzami; niezwykle dzielni, zawsze wolni i gotowi oddać życie za polską sprawę. Opinie o „wolnym Kurpiu” były nieodzownym elementem patriotycznej narracji „ku pokrzepieniu serc”, w pozbawionym niepodległości kraju. Po części zupełnie nieprawdziwe, i dzisiaj odnajdujemy je w popularnym stereotypie Kurpia. Ten typ opowieści wzbogacają w okresie międzywojennym barwne opisy kurpiowskiego folkloru i liczne prace Adama Chętnika z tego czasu (por. Chętnikowa J., *Prace zwarte Adama Chętnika wydane w latach 1913–1984*, [w:] M. Drozd-Piasecka (red.), *Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi kurpiowskiej*, Warszawa–Łomża 1988, s. 285–292; Braun K., *Prace Adama Chętnika drukowane w czasopiśmie w latach 1910–1981*, [w:] M. Drozd-Piasecka (red.), *Adam Chętnik a współczesne badania wsi kurpiowskiej*, Warszawa–Łomża 1988, s. 293–306). Pierwsza bibliografia Kurpiowszczyzny powstała w wyniku badań warszawskiego ośrodka etnograficznego w latach 1954–1970 (por. Rudnicka J., Szwengrub L.M., *Ważniejsze pozycje bibliograficzne w XIX i XX wieku dotyczące historii kultury wsi terenów kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, [w:] A. Kutrzeba-Pojnarowa (red.), *KPZ*, t. 1, 1962, s. 493–518).

w przypadku wojny północnej 1704–1708, starań Stanisława Leszczyńskiego o utrzymanie korony i tronu czy stosunków między Kurpiowszczyzną a Prusami Książęcymi. Korzystałem z Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Archiwum Akt Nowych, Gabinetu Rękopisów BUW i Biblioteki Narodowej. Szczupłą bazę źródłową wzbogacałem literaturą i opracowaniami z pogranicza, których w ostatnim trzydziestoleciu wiele przybyło. Zbyt późno dowiedziałem się, że Archiwum Narodowe w Kijowie zeskanowało i przekazało Polsce „Kapicjana” z XVIII w.⁹, dotyczące spraw gospodarczych starostw na – między innymi – Północnym Mazowszu i Kurpiach. Zawarte tam informacje nie weszły w skład tej pracy, ale w przyszłości zostaną przeze mnie wykorzystane.

Od wielu lat miałem i mam bliski kontakt służbowy i towarzyski z mieszkańcami Kurpiowszczyzny, przeważnie ze środowiskiem folklorystów i twórców ludowych, działaczy regionalnych i urzędników administracji publicznej. Większość kontaktów ma charakter przyjaznej obserwacji uczestniczącej. Oprócz zapisków i notatek ze spotkań, obserwacji itp. miałem dostęp do różnego rodzaju dokumentów, folderów, ulotek, projektów, które można traktować jako dokumenty życia społecznego.

Jedna jeszcze kwestia wymaga wyjaśnienia. W powszechnej opinii Kurpie są społecznością głęboko religijną, ofiarną i uczciwą (pomijając tu oczywiście swobodny stosunek do rządowych dóbr leśnych, co wynika z tradycyjnego przekonania, że Kurpie mają odwieczne prawo do lasu i wszystkich jego darów). W przytaczanym w pracy materiale opinia o religijności Kurpiów przewija się wielokrotnie, a przykłady dotyczą różnych sfer życia kurpiowskiej społeczności. Celowo jednak nie podejmuję tematu relacji społeczno-politycznej państwo–Kościół, ponieważ uważam, że problematyka ta wykracza poza zakres tej pracy.

Na dobrą sprawę nie ma publikacji, które mówiłyby o osobistych postawach Kurpiów wobec przeszłości, wobec swego miejsca w społeczności – czy to regionalnej (w rozumieniu Mazowsza), czy narodowej. Wynika to najprawdopodobniej z tego, że w okresie po II wojnie światowej, z przyczyn politycznych, pewnych pytań po prostu nie zadawano. Na tle wielu publikacji powojennych o gospodarowaniu i życiu społecznym Kurpiów, które (niestety) w dużej mierze są kompilacją literatury XIX w. i okresu międzywojennego, jedynym dotyczącym problematyki związanej z poczuciem odrębności etnograficznej mieszkańców Puszczy Zielonej był artykuł Konstantego

⁹ Malczuk M., *Zbiór Ignacego Kapicy Milewskiego „Kapicjana”*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2011, s. 229–244, (dostęp 10.08.2023).

Judenki¹⁰. Autor potwierdza w nim powszechnie znane informacje o kurpiowskim poczuciu odrębności ze względu na specyficzny, wynikający z warunków fizjograficznych sposób gospodarowania i odmienności gwarowe. Ciekawą informacją jest natomiast to, że w opinii ówczesnych mieszkańców regionu granice Kurpiowszczyzny (w stosunku do granic nakreślonych w końcu XIX w.) cofają się, a swoistym obszarem rdennym, centralnym, zamieszkałym przez „prawdziwych”, „zabitych Kurpiów”, są okolice Myszyńca i Kadzidła.

Po 1945 r. Kurpiowszczyzna (niezależnie od działań zbrojnego podziemia prowadzonych do połowy lat 50. XX w.) była postrzegana w skali Polski, a głównie Mazowsza, tylko jako żywy region folklorystyczny. Pierwszy opis gospodarczo-społecznej historii regionu powstał dopiero w 1963 r., za sprawą Krzysztofa Groniowskiego, który ubolewał nad brakiem źródeł: „Materiały archiwalne do tego problemu w większości uległy zniszczeniu (zwłaszcza daje się odczuć brak akt włościńskich – łomżyńskich i ostrołęckich oraz zarządu dóbr i lasów państwowych)”¹¹. Społeczno-gospodarcze problemy Kurpiowszczyzny, przedstawione w świetle wnikliwych badań etnograficznych, zostały szczegółowo omówione w ramach monografii etnograficznej *Kurpie. Puszcza Zielona*, pod redakcją Anny Kutrzeby-Pojnarowej:

Głównym zadaniem naszej dotychczasowej pracy było odtworzenie historii przemian ostatnich kilkudziesięciu lat, a więc okresu, w którym obserwujemy stopniowy zanik starych form tradycyjnej kultury ludowej. Dla tego okresu możemy uchwycić proces narastających przemian i ustalić hipotetyczne daty ich największego nasilenia. Są to przede wszystkim ostatnie lata wieku XIX oraz lata dziesiąte i trzydzieste wieku XX. Przynoszą one przełom w samowystarczalnej gospodarce chłopskiej i kolejne etapy likwidowania przeżytków feudalnych w rolnictwie i hodowli. Duże zmiany przyniosły obie wojny. Elementy planowej gospodarki socjalistycznej narastają w ciągu kilku ostatnich lat¹².

¹⁰ Judenko K., *Zagadnienie świadomości grupowej mieszkańców kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, „Etnografia Polska” 1959, t. 2, s. 277–281.

Tekst powstał w wyniku studenckich badań na Międzyuczelnianym Obozie Etnograficznym w 1954 r. i badań sondażowych z lat 1955 i 1956, przygotowujących wspólną kurpiowską ekspedycję badawczą Katedry Etnografii UW i Zakładu Etnografii Polski IHKM PAN, zakończoną monografią pod redakcją Anny Kutrzeby-Pojnarowej, *Kurpie. Puszcza Zielona*, t. 1–3, Wrocław 1962–1965.

¹¹ Groniowski K., *Przemiany gospodarczo-społeczne na Kurpiach na przełomie XIX i XX wieku*, „Przegląd Historyczny” 1963, z. 1, s. 39–65.

¹² Kutrzeba-Pojnarowa A., *Prace nad monografią etnograficzną kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, „Etnografia Polska” 1959, t. 2, s. 223.

Badaniom do monografii towarzyszyło powstanie w Katedrze Etnografii UW kilkunastu prac magisterskich, które naświetlały różne sfery życia codziennego, warunków mieszkania, zajęć czy gospodarowania Kurpiów. Wszystkie prace dyplomowe (magisterskie i licencjackie) poświęcone Kurpiowszczyźnie napisane w warszawskim ośrodku etnograficznym zostały opublikowane¹³. Prace te, o dawnych (z przełomu XIX i XX w.) warunkach życia Kurpiów, były ogromnie przydatne przy wyjaśnianiu przeze mnie ich współczesnych postaw i etosu. Jednak moje badania nad mechanizmami tworzenia się kurpiowskiego systemu wartości, postaw moralnych i społecznych, które w efekcie doprowadziły do ukształtowania się poczucia tożsamości Kurpiów, musiały sięgać do o wiele starszych źródeł z XVII i XVIII w. Podjąłem poszukiwania źródeł, przekazów sprzed trzystu lat, które mogły przynieść informacje o historii obszaru obecnej Kurpiowszczyzny i wydarzeniach, w których mogli w jakiś sposób uczestniczyć mieszkający tam ludzie, lub które wpływały na ich zachowania. Były to źródła, prace historyczne, współczesne opracowania określonych problemów, literatura pamiętnikarska i dzieła niosące informacje o miejscowej ludności uczestniczącej w wydarzeniach historycznych.

Uznałem, że analiza dyskursu, najpierw elitarnego, później lokalnego, jest najbardziej efektywnym sposobem rozpoznania, a później pokazania tak historii społeczno-gospodarczej ludności zamieszkującej teren Kurpiowszczyzny, jak i procesów, którym ta ludność podlegała. To spowodowało ukształtowanie w niej konkretnych, utrwalanych przez wieki, postaw. I to, w moim przekonaniu, służy określeniu mechanizmów tworzenia się świadomości odmienności, inności – a w efekcie daje współcześnie poczucie tożsamości kulturowej.

Do analizy tego, tak bardzo historycznego, materiału, powiązanego z aktywnym, wielopłaszczyznowym życiem społeczności kurpiowskiej, obiecująca wydała mi się metoda integralna Kazimierza Dobrowolskiego, który uważa że:

integralne oświetlenie rzeczywistości wymaga wykorzystania wszystkich możliwych źródeł i metod poszukiwania uwarunkowań [zwłaszcza niespołecznych] działań ludzkich, a także momentów ścierania się sił dążących do zmiany lub zachowania

¹³ Wszystkie prace dyplomowe (magisterskie i licencjackie) poświęcone Kurpiowszczyźnie napisane w warszawskim ośrodku etnograficznym w latach 1952–2014, zostały spisane i w zestawieniu opublikowane; spis prac powstałych w ramach grup laboratoryjnych zawiera aneks (Braun K., *Prace badawcze i dyplomowe poświęcone Kurpiowszczyźnie powstałe w Katedrze Etnografii / Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1952–2014*, Ostrołęka 2014).

status quo; powiązanie problemu z innymi dziedzinami, badania skutków zamierzonych i niezamierzonych, widocznych i niewidocznych, umiejscowienia w szerszym łańcuchu rozwojowym¹⁴.

Władysław Kwaśniewicz, omawiając „metodę integralną”, podaje, że:

wszelka rzeczywistość społeczna winna być odzwierciedlana w postaci żywej i konkretnej, a zarazem wolnej od problemów pozornych, będących wytworem imaginations badacza i jego spekulatywnych nastawień. Innymi słowy u podstaw metody integralnej leży postulat konstruowania obrazów rzeczywistości i opartych na nich uogólnień na podstawie empirycznej.

Metoda integralna obejmuje przede wszystkim wymóg „pełnego o ile możliwości zebrania wszystkich kategorii źródeł, które mogą zabezpieczyć jak najbardziej wszechstronne odtworzenia i wyjaśnienie danych zagadnień”¹⁵. Kazimierz Dobrowolski, zdaniem wspomnianego autora, stawia postulat „otwartego warsztatu badawczego”¹⁶. Oznacza to dopuszczalność posługiwania się szerokim zakresem technik badawczych, a więc zarówno takich, które prowadzą do osiągnięcia danych obiektywnych, jak i takich, które w efekcie dają badaczowi do ręki informacje typu subiektywnego, odzwierciedlające przeżycia ludzi tkwiących w określonych sytuacjach społeczno-kulturowych.

Dla moich badań nad procesem tworzenia się / budowania poczucia kurpiowskiej regionalnej tożsamości bardzo ważne są dyrektywy badawcze sformułowane przez Kazimierę Zawistowicz-Adamską:

- Objęcie badaniami konkretnej grupy ludzkiej wyodrębnionej jako przedmiot badań na podstawie tych lub innych kryteriów i zlokalizowanej w czasie i przestrzeni.
- Badanie każdego przedmiotu badań jako zjawiska współczesnej rzeczywistości społecznej, zlokalizowanego czasowo i przestrzennie w kontekście innych współzależnych zjawisk¹⁷.

Katarzyna Kaniowska ten kontekst pojmuje jako niezbędne kryterium zrozumienia zjawiska przez odniesienie go do innych zjawisk i uważa też,

¹⁴ Dobrowolski K., *Trzy studia z teorii kultury ludowej*, [w:] tegoż, *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław 1966, s. 60–65.

¹⁵ Kwaśniewicz W., *Metoda integralna Kazimierza Dobrowolskiego*, „Etnografia Polska” 1969, t. 23, z. 2, s. 45–46.

¹⁶ Tamże, s. 48.

¹⁷ Zawistowicz-Adamska K., *Konkret i kontekst w badaniach etnograficznych*, [w:] tejże, *Granice i horyzonty badań kultury wsi w Polsce*, Warszawa 1976, s. 127.

że jest to jeden z najważniejszych postulatów badawczych. Umieszczenie zjawiska w ramach współczesnej mu rzeczywistości pozwala na jego najpełniejsze zrozumienie¹⁸.

Aby w możliwie pełny sposób pokazać okoliczności, historyczny kontekst wydarzeń i ich konsekwencji, które zapadały głęboko w społeczną pamięć, sięgałem do wszelkich źródeł, które mogły mi w tym pomóc. Potwierdzenie tej zasady znalazłem w wypowiedzi prof. Marcina Kuli, który na jednym z publicznych wykładów na UW (5 grudnia 2013 r.) powiedział, że „dla historyka źródłem jest każdy produkt epoki, który badaczowi epoka przedstawia”; ale również i w kultowej literaturze: „Źródło tryska spod każdych drzwi, a każda ścieżka stanowi jego dopływ” pouczał Bilbo małego Froda – pisał J.R.R. Tolkien¹⁹.

*

W wyniku moich studiów i wieloletnich obserwacji życia regionu kurpiowskiego powstała praca, która składa się z wprowadzenia *Jak wrastałem w Kurpiowszczyznę* i siedmiu rozdziałów. W rozdziale pierwszym, *Odnaleźć właściwy klucz*, staram się przedstawić, w jaki sposób, zgodnie z własną wiedzą i poczuciem odpowiedzialności, analizuję wykorzystane w pracy źródła. Rozdział drugi, zatytułowany *Przedkurpiowskie losy Północnego Mazowsza*, wyjaśnia, w jaki sposób ludność, nazwana dopiero w XVIII w. Kurpiami, o wiek wcześniej zaczęła przyjmować i uznawać za swoje prawa i zachowania ludności sprzed wieku lub dwóch, które były ustalone książęcymi regaliai. W rozdziale trzecim, *Kurpie – ludzie i ziemia w dyskursie elitarnym XVIII i XIX w.*, koncentruję się na przedstawieniu udziału Kurpiów w wydarzeniach politycznych: wojnach, konfederacjach i powstaniach, które zaważyły na światowym nawet postrzeganiu Kurpiów. Pokazuję też, jak wykreowano wówczas obraz walecznego Kurpia. Z kolei rozdział czwarty, *Trzysta lat w puszczy*, to społeczno-gospodarcza historia kurpiowskiego regionu. Zawiera on materiał jak gdyby drugiego planu, dotyczący życia codziennego ludności. Wyjaśniam w nim społeczne zachowania Kurpiów i uzupełniam naszą dzisiejszą wiedzę o warunkach życia tej społeczności. W kolejnym rozdziale, *Kurp – Polak – Obywatel*, przedstawiam warunki życia społeczności kurpiowskiej w wolnej Polsce po 1918 r. Pokazuję

¹⁸ Kaniowska K., *Opis – klucz do rozumienia kultury*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1999, t. 39, s. 24.

¹⁹ Błażejowski M., *J.R.R. Tolkien. Powiernik Pieśni*, Gdańsk 1993.

wszechstronny rozwój społeczności i zakres jej uczestnictwa w życiu politycznym i kulturalnym Polski międzywojennej. Natomiast w rozdziale szóstym, zatytułowanym *Upodmiotowienie rodzimej kultury po II wojnie światowej* przedstawiam procesy włączania kultury kurpiowskiej w kulturę ogólnopolską w okresie PRL i w początkach tworzenia się społeczeństwa obywatelskiego, dla którego kurpiowskie wartości kulturowe zaczynają mieć pierwszoplanowe znaczenie. Wreszcie w rozdziale siódmym *Przyjechał Kurpś do Warszawy* znajduje się opis Kurpiowszczyzny po upadku PRL w 1989 r., wraz ze wskazaniem procesów budujących tożsamość na bazie kulturowego dziedzictwa. Kurpiów – żywych mieszkańców regionu, uwikłanych w problemy codziennej egzystencji – znam od dziesięcioleci; tak samo jak obszar ich zamieszkania, wypełniony kulturową symboliką. Pewna subiektywność poznania, doświadczenia i obserwacji, wynikająca z długich osobistych kontaktów, konfrontowana z materiałem źródłowym i literaturą, posłużyła mi do możliwie pełnego opisu mechanizmów zmian kulturowych²⁰.

W zakończeniu piszę o zawartości ukształtowanego przez wieki stereotypu Kurpia i o tym, że zastosowana w stosunku do materiału źródłowego dyskursywna analiza przyniosła efekt. Znalazłem odpowiedzi na postawione pytania.

Omawiając poszczególne zagadnienia i wątki tematyczne, wykorzystałem i cytowałem literaturę najbardziej reprezentatywną. W bibliografii jednak umieściłem również publikacje komplementarne, które pozwolą czytelnikowi na ocenienie kontekstów społecznych wydarzeń, decydujących o mechanizmach tworzenia się tożsamości Kurpiów.

Po bibliografii dodałem aneks. Może zbyt obszerny, ale... żaden opis tekstu źródłowego czy jego streszczenie nie odda czytelnikowi specyfiki problemu – przedstawionego niejednokrotnie przez bezpośredniego uczestnika lub świadka wydarzenia – w jego historycznym kontekście. Szczególnie tyczy się to pierwszych historycznych opisów regionu powstałych w pierwszej połowie XIX w.; tym cenniejszych, że pisanych w formie raportów przez czynnych urzędników ówczesnej administracji.

²⁰ Kaniowska K., *Opis – klucz do rozumienia...*, dz. cyt.